Power of Knowledge Peer Review Journal, Volume: I, Issue: III Jan. to Mar. 2025 ISSN 2320-4494 Impact factor 2.7286

अभिजात मराठी भाषा : एक सिंहावलोकन

प्रा.समीर रामचंद्र वैरागी
सहायक प्राध्यापक आणि विभागप्रमुख (मराठी),
महाराष्ट्र शासनाचे 'इस्माईल युसूफ महाविद्यालय', जोगेश्वरी (पूर्व),मुंबई

गुरुवार, दिनांक ०३ ऑक्टोबर २०२४ या दिवशी घटस्थापनेच्या शुभमुहूर्तावर भारत सरकारने मराठी भाषेला अभिजात भाषा म्हणजेच शास्त्रीय भाषेचा दर्जा दिला आणि मराठी भाषेला अभिजाततेची राजमान्यता प्राप्त झाली.मराठी भाषेची प्राचीनता, मौलिकता, सलगता, समृद्ध वाङ्मयीन परंपरा इत्यादी निकषांच्या आधारे मराठी अभिजात झाली.

प्राचीन महारट्टी, मरहट्टी भाषा, महाराष्ट्री प्राकृत, अपभ्रंश मराठी आणि आजची मराठी असा मराठीचा सलग व सातत्यपूर्ण प्रवास दिसून येतो. महाराष्ट्री प्राकृत, महाराष्ट्री अपभ्रंश आणि मराठी या तीन वेगवेगळ्या भाषा नसून ती एकाच भाषेची कालक्रमिक तीन रूपे आहेत. महाराष्ट्री प्राकृतालाच 'जैन महाराष्ट्री' म्हणूनही ओळखले जाते. कारण जैन धर्मियांनी मोठ्या प्रमाणावर महाराष्ट्री प्राकृतात साहित्यनिर्मिती केली आहे. मराठीचे वय २००० वर्षांपेक्षा जास्त असल्याचे ८० ग्रांथिक आणि हस्तलिखित पुरावे आज भांडारकर प्राच्यविद्या संशोधन संस्थेत उपलब्ध आहेत. मराठीचा आज उपलब्ध असलेला आद्य ग्रंथ 'गाथा सप्तशती' (गाहा सत्तसई) हा सुमारे २००० वर्षापूर्वी हाल सातवाहनाने निर्माण केला. 'गाथा सप्तशती' (गाहा सत्तसई) हे महाराष्ट्राचे आद्य लोकसाहित्य आहे. आद्य मराठी भाषेतील पहिला शिलालेख नाणेघाट येथे असून, तो ब्राम्ही लिपीत सुमारे २२०० वर्षापूर्वी कोरलेला आहे.मराठी भाषेच्या प्राचीनतेचे असे अनेक पुरावे शेकडो शिलालेख, ताम्रपट, पोथ्या आणि हस्तलिखित ग्रांथिक स्वरुपात आज उपलब्ध आहेत.

जगातील भाषातज्ज्ञ विश्वातील २००० भाषा १२ गटात विभागतात. मराठी ही भारोपिय (इंडो-युरोपीय) भाषाकुळातील भाषा मानली जाते. भारोपिय भाषा १३ उपगटात विभक्त केल्या जातात.ह्यातील आर्य-भारतीय ह्या मुख्य भाषासमूहात (इंडो-आर्यन) मराठीचा समावेश केला जातो. मराठी भाषेचा कालक्रमिक इतिहास पाहिल्यास इ.स.पू.६०० च्या सुमारास मराठीचा प्रारंभिक आढळ सापडतो.

- **अभिजात मराठीचे शिलालेखीय पुरावे**

नाणेघाटातील शिलालेखात 'महारट्ठीनो' हा उल्लेख येतो.मराठी भाषेचा उल्लेख असलेले असे शिलालेख कार्ला लेणी(लोणावळा), नाशिक येथे देखील कोरलेले आहेत. रायगड जिल्ह्यातील अक्षी येथील देवनागरी लिपीत कोरलेल्या शिलालेखाची निर्मिती शिलाहार राजा केशिदेवराय याने इसवी सन १०१७ मध्ये केली आहे.या शिलालेखात देवनागरी लिपीत नऊ ओळी कोरण्यात आल्या आहेत. सोलापूर जिल्ह्यात हत्तरसंग कुडलसंगम येथे संगमेश्वर मंदिराच्या सभामंडपाच्या तुळईवर इसवी सन १०१८ मध्ये कोरलेला 'यवाछि तो विजेया हो ऐवा' असा मराठी भाषेतील शिलालेख आहे. श्रवणबेळगोळ येथील गोमटेश्वर बाहुबलीच्या मूर्तीच्या पायथ्याशी डाव्या बाजूला कोरलेला देवनागरी लिपीतील' श्रीचामुंडराये करवियले श्रीगंगाराजे सुत्ताले करवियले' हा शिलालेख इसवी सन १११६-१७ मध्ये कोरण्यात आला आहे.

कोकणातील दिवेआगर या ठिकाणी सापडलेला मराठी भाषेतील ताम्रपट इ.स.१०६० मधील असून त्यात मराठी भाषेचे प्राचीन रूप दिसते. इ.स.१२९० मध्ये तामिळनाडूत मराठी भाषा शिकण्याची सोय होती, असा उल्लेख मैलगी शिलालेखात आहे. हा संदर्भ म्हणजे मराठीच्या मध्ययुगातील दिग्विजयाची निशाणीच होय.

- **अभिजात मराठीचे ग्रांथिक पुरावे**

भरतमुनीच्या 'नाट्यशास्त्रा'त (इ.स.पू.२००) महाराष्ट्रीचा उल्लेख मिळत नाही, परंतु 'दाक्षिणात्य' ह्या नावाने महाराष्ट्री प्राकृताचे सूचन होते. बौद्धग्रंथ विनयपीटक, दीपवंश, महावंश या ग्रंथात महाराष्ट्राचे उल्लेख मिळतात.रामायण, महाभारत, गुणाढ्याची बड्डकहा(बृहत्कथा) 'गाथा सप्तशती' (गाहा सत्तसई), वररुचीचा 'प्राकृत प्रकाश' इत्यादी ग्रंथात असंख्य मराठी शब्द आहेत. कालिदासाचे 'शाकुंतल', शुद्रकाचे 'मृच्छकटिक' राजशेखराचे 'कर्पूरमंजरी'(प्राकृत सट्टक) इत्यादी नाटकातील पात्रांच्या तोंडी प्राचीन मराठीतील संवाद आहेत. हालसातवाहनाचा 'गाहा सत्तसई', जयवल्लभाचा 'वज्जालग्ग', प्रवरसेन वाकाटकाचे 'सेतुबंध' (रावणवहो), वाक्पतिराजाचे 'गऊडवहो' ही महाकाव्ये महाराष्ट्री प्राकृतातील अमुल्य ग्रंथ आहेत. वररुची ह्या वैय्याकरणीने २००० वर्षांपूर्वी 'प्राकृत प्रकाश' हा महाराष्ट्री(मराठी) भाषेचा व्याकरण ग्रंथ लिहिला. ह्या ग्रंथात त्याने मराठीचे श्रेष्ठत्व पटवून दिले आहे.इ.स.८०० च्या सुमाराला लिहिला गेलेला हरिभद्रसूरीचा 'समराइच्च कहा'(समरादित्याची कथा) हा आद्य मराठीतील निवेदनतंत्रात 'जादुई वास्तववाद' वापरलेला कादंबरीसदृश्य ग्रंथ अतिशय मौल्यवान आहे.शाकुंतल, मृच्छकटिक, सेतुबंध, भद्रबाहुचे 'आवश्यक निर्युक्ती', विमलसूरीचे 'पौमचरियम' इत्यादी प्राचीन ग्रंथात मराठी भाषेची जुनी रूपे दिसतात. संस्कृत नाटककार कालिदास, हर्ष, विशाखदत्त, भवभूति, राजशेखर यांच्या नाटकामध्ये पद्यभाग महाराष्ट्रीत दिसतो. संघदास आणि धर्मसेन या दोन जैनमुनींनी 'वसुदेवहिंडी' हा ग्रंथ महाराष्ट्री प्राकृतात लिहिला, तो पहिला प्रवासवर्णनपर ग्रंथ आहे. महाराष्ट्रातील वासुदेवाची लोकपरंपरा यातूनच निर्माण झाली असे मानले जाते.उद्योतनसूरीने इ.स.७७८ मध्ये लिहिलेल्या 'कुवलयमाला' ह्या प्रेमाख्यान सांगणाऱ्या, सांस्कृतिक संदर्भांनी परिपूर्ण असलेल्या ग्रंथात अनेक भाषांबरोबर 'मरहट्ट' भाषेचा उल्लेख आला आहे. उदा.

दडमडह सामलंगे अहिमान कलहसिले ये
दिन्नले गहिल्ले उल्लविरे तथ मरहट्टे

'कुवलयमाला' ह्या ग्रंथात "पइए भासा रइया मरहट्ठ देसि वण्ण निबध्दा"असा मराठी भाषेचा 'देशी भाषा' म्हणून उल्लेख आढळतो.संत ज्ञानेश्वर देखील मराठी भाषेला 'देशी भाषा' म्हणतात.

चालुक्यराजा सोमेश्वर ह्याच्या 'अभिलषितार्थ चिंतामणी'(मानसोल्लास)(इ.स.११२९) या ग्रंथात काही मराठी पदे आलेली आहेत.उदा.

जेणे रसातल उणु वेद आणियेले
मनुशिवक वाणियेले

इसवी सन ८०० च्या सुमारास कोऊहल या कवीने 'लीलावई' हे खंडकाव्य मरहट्ट या देसीभाषेत लिहिले.ह्यात "रइय मरहट्ट देसि भासाए"(लीलावई गाथा १३३०) असा उल्लेख आढळतो. अकराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात यशश्चंद्र नावाच्या जैन विद्वानाच्या 'राजमतीप्रबोध' ह्या ग्रंथात मराठी भाषेतील परिच्छेद दिसतो.तमिळ भाषेतील संगम साहित्य २३००ते २६०० वर्ष प्राचीन आहे. त्यात मराठीचा उल्लेख आहे. ' कावेरी नदीवरील धरणावर काम करणारे गवंडी आपापसात मराठी बोलतात.' असा त्यात उल्लेख आहे.

मराठीची जुनी रूपे संस्कृत महाकवी कालिदासाच्या 'अभिज्ञानशाकुन्तलम्' तसेच शूद्रकाच्या 'मृच्छकटिकम्' या प्राचीन नाटकांमध्ये आढळतात. 'अभिज्ञानशाकुन्तलम्' ह्या नाटकामध्ये अनेक संवाद तत्कालीन मराठी भाषेत आहेत. "तुज्झ ण आणे हिहअअं मम उण कामो दीवामि रतिम्मि | णिग्विण ! तवइ वसीअं.... " हा ह्या नाटकातील संवाद तत्कालीन मराठी भाषेतील आहे.

- **मराठीतील प्राचीनतम अक्षर वाङ्मय**

गाथा सप्तशती (गाहा सत्तसई) : सातवाहन राजा 'हाल' याने आद्य मराठीत निवडक ७०० लोककवितांचा 'गाथा सप्तशती' (गाहा सत्तसई) हा लोककाव्यसंग्रह सुमारे २००० वर्षांपूर्वी संपादित केला. या ग्रंथातील ४४ गाथा स्वतः हाल सातवाहनाने रचलेल्या आहेत. पादलिप्त या जैनमुनीने लिहिलेला 'तरंगवईकहा' हा महाराष्ट्री प्राकृतातील आद्य काव्यग्रंथ आज उपलब्ध नाही त्यामुळे 'गाथा सप्तशती' (गाहा सत्तसई) हाच आज उपलब्ध असलेला आद्य मराठीतील आद्य व अग्रगण्य ग्रंथ आहे. गोदावरी नदीकाठावरील ५० शेतकरी कवींच्या कविता या लोककाव्यसंग्रहात समाविष्ट आहेत. या ग्रंथात मानवी भावभावनांचे हृदयंगम दर्शन घडते. महाराष्ट्रातील तत्कालीन ग्रामजीवन, समाजजीवन, निसर्ग, कृषी जीवन, कुटुंब जीवन इत्यादींचे शब्दांकन 'गाथा सप्तशती' मधील लोकगाथांमध्ये सौंदर्यपूर्णरित्या केले आहे. 'गाथा सप्तशती'तील मराठी भाषेची अलंकृतता आणि भाषिक सौंदर्य उल्लेखनीय आहे.गाथासप्तशतीत गावगाडा, पाटील, पाटलाची सून, महाराष्ट्रातील ग्रामीण जीवनाचे चित्रण दिसते.प्रतिष्ठान(पैठण), गोला नदी (गोदावरी) इत्यादी स्थळ-संदर्भ ह्या ग्रंथात येतात.ह्या ग्रंथातील एका गाथेत एक कवी स्वतःच्या भाषेला 'मरहट्ठ भाषा' म्हणतो.गाथा हा शब्द संत तुकारामाच्या पद्यसंग्रहाला देखील वापरला जातो. गाथा सप्तशतीत 'द्विपदी गाथा' हा छंद वापरलेला आहे.महाराष्ट्री प्राकृत ही गीतभाषा मानली जात असे.मराठीत देखील गाथा हा लोकप्रिय छंद आहे.

समरादित्याची कथा(समराईच्च कहा) : आचार्य हरिभद्रसूरी १२०० वर्षांपूर्वी इ.स.८०० मध्ये लिहिलेली 'समरादित्याची कथा' (समराईच्च कहा) ही कादंबरीसदृश्य रचना एकमेकाद्वितीय अशीच आहे.त्यात हरिभद्राने जादुई वास्तववाद (Magical Realism) हा आकृतिबंध वापरलेला आहे.तत्कालीन मराठी भाषेत लिहिलेली ही आख्यानात्मक साहित्यकृती आहे.राजा समरादित्य (नायक) आणि अग्निशर्मा (प्रतिनायक) यांच्यातील जन्मजन्मांतरातील जीवनसंघर्षाचे चित्रण प्रस्तुत ग्रंथात केले आहे.

सेतुबंध (रावणवहो) : वाकाटक राजा प्रवरसेन याने निर्माण केलेले 'सेतुबंध'(रावणवहो) हे आद्य मराठीतील उल्लेखनीय काव्य मानले जाते.वाल्मिकी रामायण या आर्ष महाकाव्यावर आधारित असे हे १५ आश्वासांचे

(कांडांचे)महाकाव्य आहे.काही साहित्य अभ्यासक 'सेतुबंध'(रावणवहो) महाकाव्याचे कर्तृत्व कालिदासाला देतात.

मराठीतील आज उपलब्ध मध्ययुगीन काळातील काव्याची संख्या सुमारे पंधरा लाख इतकी आहे, जे काव्य संख्यात्मक आणि गुणात्मक दृष्ट्या पाहिले तर इतर कोणत्याही भारतीय भाषेतील साहित्यापेक्षा श्रेष्ठतम असे आहे. मराठीमध्ये मध्ययुगीन काळात संत काव्य, पंडिती काव्य आणि शाहिरी काव्य अश्या साहित्यप्रवाहांत साहित्य निर्माण झाले. लीळाचरित्र आणि ज्ञानेश्वरी हे मराठी भाषा अतिशय प्रगल्भ झाल्यानंतरचे श्रेष्ठ ग्रंथ आहेत.

- **मराठीतील मध्ययुगीन अक्षर वाङ्मय**

लीळाचरित्र : महाराष्ट्रीय भक्तीसंप्रदायात महत्त्वाच्या महानुभाव पंथात श्रुतीग्रंथ मनाला जाणारा 'लीळाचरित्र' हा आद्य गद्य चरित्रग्रंथ म्हाइंभट सराळेकर यांनी निर्माण केला आहे.सर्व महानुभाव मराठी वाङ्मयाची बीजतत्त्वे या ग्रंथात असून याची निर्मिती इ.स.१२०० मध्ये झाली आहे.एकांक-पूर्वार्ध-उत्तरार्ध हे या ग्रंथाचे तीन विभाग असून महानुभाव पंथप्रवर्तक चक्रधर स्वामी यांचे चरित्र यात वर्णलेले आहे.तत्कालीन महाराष्ट्रीय समाज जीवनाचे चित्रण 'लीळाचरित्रा'त आलेले आहे.यादवकालीन महाराष्ट्राचे सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, तात्विक आणि वाङ्मयीन शब्दरूप चित्रण म्हणजे 'लीळाचरित्र' होय. मराठी आद्य लोककथा 'साळैचे घर मेणाचे'(चिमणी-कावळ्याची गोष्ट) लीळाचरित्रात आढळते.

ज्ञानेश्वरी : इ.स.१२९० मध्ये प्रवरा नदीतीरावरील नेवासे या गावातील म्हाळसादेवीच्या मंदिरातील पैसखांबाला टेकून गीतेवरील संत ज्ञानेश्वरांनी केलेला मराठी भावानुवाद म्हणजे 'ज्ञानेश्वरी'.या गीताभाष्यालाच भावार्थदीपिका, ज्ञानदेवी म्हटले जाते.स्वतः संत ज्ञानेश्वरांनी या ग्रंथाला 'देशीकार लेणे' असे म्हटले आहे.ज्ञानेश्वरी हा १८ अध्याय असलेला काव्यग्रंथ असून, सर्वसामान्यांसाठी असणारा मराठीतील सर्वश्रेष्ठ गीता भाष्यग्रंथ आहे.

संत तुकारामांची अभंगगाथा : अस्सल मराठी बोलीत लिहिलेली, जीवन तत्त्वज्ञान सांगणारी संत तुकारामांची 'अभंगगाथा' म्हणजे इसवीसनाच्या सतराव्या शतकातील मराठी भाषेतील अक्षर वाङ्मयच होय.संत तुकारामांना मराठीतील लोककवी, महाकवी मानले जाते.'अभंग' या अस्सल मराठी छंद प्रकाराला संत तुकारामांनी लोकप्रिय केले. संत संताजी जगनाडे हे तुकाराम अभंगगाथेचे लेखनिक मानले जातात.

- **मराठीचे प्राचीनत्व**

संस्कृत भाषेला 'संस्कृत' हे नाव मिळण्याआधी महाराष्ट्री भाषा अस्तित्वात होती. महाराष्ट्री हे मरहट्टी भाषेचे नामकरण संस्कृत पंडितांनी केले आहे. मराठी भाषा संस्कृत इतकीच जुनी भाषा आहे, ती संस्कृतची भगिनी ठरते. सातवाहन हे महाराष्ट्रीला आश्रय देणारे राजे होते. सातवाहनकालीन महाराष्ट्री भाषा ही ज्ञानेश्वरकालीन मराठीचेच जुने रूप आहे. शालिवाहनाच्या आरंभी महाराष्ट्रात लोक जी महाराष्ट्री बोलत तीच वाढत जाऊन बाराव्या शतकात 'मऱ्हाठी' झाली.'प्राकृत शब्दमहार्णव' नावाच्या हिंदी कोशातील प्रस्तावनेमध्ये सं.हरगोविंददास शेठ म्हणतात, "महाराष्ट्री अपभ्रंश से मराठी और कोंकणी भाषाएं उत्पन्न हुई." राजारामशास्त्री भागवत मराठी भाषेचे वय २५०० वर्ष मानतात. संत ज्ञानेश्वरांनी मराठी भाषेला

'मऱ्हाठी' या शब्दाबरोबरच 'देशी' हा शब्ददेखील वापरलेला आहे. मराठी ही संस्कृत भाषेतून जन्माला आलेली नसून ती संस्कृतइतकीच जुनी भाषा आहे. प्राचीन चीनी प्रवासी ह्युएन त्संग आपल्या ग्रंथात महाराष्ट्राचा उल्लेख 'मोहोलोच' असा करतो. मराठी भाषेला श्रेष्ठ साहित्याची सातत्यपूर्ण प्राचीन परंपरा आहे. कुरुयुद्धाच्या आधीपासून उत्कर्षाला आलेली महाराष्ट्रभाषा इसवीसनाच्या पहिल्या शतकापर्यंत त्याच स्थितीत होती. चवथ्या शतकात अपभ्रंश भाषा सुरु झाली. अपभ्रंशाचा काळ चवथ्या शतकापासून बाराव्या शतकापर्यंत दिसतो. अपभ्रंश भाषेतूनच आजच्या मराठीचा उद्भव झाला आहे. पाअड भाषा म्हणजे प्रकट भाषा. पाअड वरून 'प्राकृत' हा शब्द तयार झाला. महाराष्ट्री प्राकृत म्हणजे जुनी मराठी, अपभ्रंश मराठी म्हणजेच मधल्या काळातील मराठी, चक्रधर-ज्ञानेश्वरांची प्रगल्भ मराठी आणि अर्वाचीन मराठी असे मराठी भाषेच्या विकासाचे टप्पे आहेत.डॉ.शं.गो.तुळपुळे ह्यांनी देखील महाराष्ट्री–महारट्ठी– मरहट्ठी–मऱ्हाठी–मराठी असा मराठी भाषेचा कालक्रमिक विकास झाला असा उल्लेख केलेला आहे.

एकूणच प्राचीनता, मौलिकता, सलगता, श्रेष्ठ साहित्याची परंपरा, भौगोलिक विस्तार इत्यादी सर्व बाबींनी विचार करता मराठी ही अभिजात भाषा असल्याचे स्वयंसिद्ध आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची

१. 'मराठी अभिजात भाषा समिती अहवाल – २०१३', मराठी भाषा विभाग, महाराष्ट्र शासन, ३१ मे २०१३.
२. तुळपुळे शं.गो., 'यादवकालीन मराठी भाषा', केशव भिकाजी धवळे प्रकाशन-मुंबई, प्रथम आवृत्ती, १९७३.
३. कुलकर्णी कृष्णाजी पांडुरंग, 'मराठी भाषा : उद्गम आणि विकास', मॉर्डन बुक डेपो, प्रथम आवृत्ती, जानेवारी १९३३.
४. जोशी शं.बा., 'मऱ्हाटी संस्कृती : काही समस्या', व्हीनस प्रकाशन, द्वितीय आवृत्ती, १९८०.
५. कर्वे इरावती, 'मराठी लोकांची संस्कृती', देशमुख आणि कंपनी, प्रथम आवृत्ती, १९६२.

❑❑❑